

Látható és láthatatlan ellenállás Dietrich Bonhoeffer élettörténetében

■ CSEPREGI ANDRÁS

DOI: 10.61894/LP.2025.100.4.2

Wesley János Lelkészképző Főiskola,
Budapest-Fasori Evangélikus Gimnázium
habilitált docens, iskolailelész
E-mail: andras.csepregi@lutheran.hu

- Eberhard Bethge Dietrich Bonhoefferről írott életrajza homályban tartja Bonhoeffer életének egyik fontos kérdését: a látható és a láthatatlan ellenállás kapcsolatát. A homály oka, hogy Bethge családtagként írja meg az életrajzot, a család iránt meglehetősen elfogultságot tanúsítva. A Bonhoeffer családot úgy mutatja be, mint akik kezdettől fogva határozottan szemben álltak Hitlerrel. A család tagjai viszont, Dietrich kivételével, a náci hatóságok szemében a rezsim megbízható támaszainak tűntek, ellenállásukra majd csak az 1944. július 20-i merénylet kudarca után derült fény. Dietrich volt a család egyetlen tagja, aki a Hitvalló Egyház tagjaként röviddel Hitler hatalomra kerülése után a látható ellenállást képviselte. Ugyanakkor, rejtőzködő és befolyásos családtagjainak köszönhetően, több védelmet élvezett, mint a Hitvalló Egyház egyszerű tagjai. Bonhoeffer teológiája arról tanúskodik, hogy foglalkoztatta őt a láthatóság és a láthatatlanság kérdése. Hogy ez pontosan milyen nyomot hagyott a legfontosabb teológiai írásain, azt egy következő tanulmányban fogjuk megvizsgálni.

Kulcsszavak: Dietrich Bonhoeffer / Eberhard Bethge / ellenállás / Hitvalló Egyház / életrajz

Bonhoeffer életével és teológiájával kapcsolatban ebben a tanulmányban az a kérdés foglalkoztat, hogy hogyan kapcsolódik benne össze a látható és a láthatatlan ellenállás. Látható ellenállásnak azt nevezem, ami a Harmadik Birodalom nyilvánossága előtt, a náci hatalom szeme láttára történt, és amire a náci kormány reagált is. Láthatatlan ellenállásnak azt nevezem, amiről sem a szélesebb nyilvánosság, sem a náci hatalom nem tudott. Az elsőbe tartoznak a náciikkal szemben álló pártok, szakszervezetek, a náciikkal szembeni nyilvános kritika gyakorlói és a Hitvalló Egyház nyilvános cselekedetei is. A másodikba tartoznak, más közösségek mellett, a Bonhoeffer élettörténetét is érintő konspirációnak a résztvevői, akiknek a kilétét és szerepét a náci hatalom csak az 1944. július 20-i merényletkísérlet kudarca után tudta felfedni. Bonhoeffer kezdettől fogva részt vett a Hitvalló Egyház nyilvános tiltakozásaiban, később pedig csatlakozott a titkos konspirációhoz is. Hogyan formálták ezek a különböző szerepek a gondolkodását a környezetéről és önmagáról? Formálták-e a teológiáját? Ezekre a kérdésekre ennek a tanulmánynak a keretében nem fogok tudni válaszolni, a válasz nagyobb terjedelmet, a forráselemzés pedig több időt igényelne, mint ami most a rendelkezésemre áll. Ebben a tanulmányban azt fogom megmutatni, hogy a látható és a láthatatlan ellenállás kapcsolata Bonhoeffer élettörténetében jelentős kérdés, amelyre reflektálnunk kell, ha életének fordulatait és gondolkodásának néha különleges útjait meg akarjuk érteni.

Nyolcvan évvel Bonhoeffer kivégzése után számunkra magától értetődő feltenni ezt a kérdést. Évtizedek óta olyan demokráciában élünk, ahol a látható ellenállás az egymással versenyző pártok elemtárgya, alkalmazzák a civil szervezetek és más társadalmi vagy politikai mozgalmak, és néha még az egyházak is a látható ellenállás formájában fejezik ki a véleményüket. Bonhoeffer és a hoz-

zá hasonlóan gondolkodó kortársai viszont nem tették fel ilyen magától értetődő módon a látható és a láthatatlan ellenállás kérdését. Ennek az első és legfontosabb oka, hogy Bonhoeffer korában az ellenállás gondolata fel sem merült, sem a Hitvalló Egyházban, sem Bonhoeffer családi és társadalmi környezetében. Amit mi utólag ellenállásnak látunk, azt ők nem annak élték meg, és nem használták az „ellenállás” kifejezést sem. Eberhard Bethge 1984-ben egy konferencián arról beszélt, hogy a Hitvalló Egyházban kezdettől fogva következetesen hitvalló helyzetről (*status confessionis*) és hitvallásról beszéltek, és még a titkos konspiráció résztvevői sem tartották a tevékenységüket politikai ellenállásnak. Amikor korabeli angol vagy amerikai lapokban a Hitvalló Egyházról mint ellenálló közösségről írtak, a német lelkészek és teológusok visszaütötték ezt a besorolást, és úgy vélték, hogy odaát nem értik az ő hitvalló magatartásukat. Bonhoeffer annyiban kivétel volt, hogy magánlevélben használta az egyházzal kapcsolatban az ellenállás kifejezést. Hogy ő mit értett az ellenálláson, azt fiatal lelkész tanítványai is csak lassan értették meg (BETHGE 1995). A második világháború után viszont egyre természetesebb lett ellenállóként beszélni az egyházról is, és a konspirátorokról is. Ehhez Bethge is hozzájárult azzal, hogy Bonhoeffer börtönleveleit *Widerstand und Ergebung* (Ellenállás és megadás) címen adta ki. Jegyezzük meg, hogy Bonhoeffer az 1944. február 21-i levelében, amelynek mondataiból Bethge a címet képezte, nem politikai ellenállásra vagy a hatalmi erőszakkal szembeni megadásra gondol, hanem a sorssal szembeni ellenállásra és megadásra, amelyben az Isten akarata iránti engedelmisséget keresi (BONHOEFFER 2021, 105. o.).

Bonhoeffert zavarta a láthatatlanság, Isten láthatatlansága és az egyház láthatatlansága – a láthatatlanság elpusztít bennünket, írta egy barátjának még 1931-ben.¹ A *Követésben* egész fejezetet szentel a látható gyülekezet témájának, benne ilyen mondatokkal: „A láthatatlanságba menekülés a hívás megtagadása. Jézus olyan gyülekezete, amely láthatatlan gyülekezet akar lenni, már nem Krisztuskövető gyülekezet.” (BONHOEFFER 2022, 94. o.) Annak nem találtam nyomát, hogy a konspiráció láthatatlansága foglalkoztatta volna. Talán azért nem, mert a konspiráció eleve láthatatlan. Talán azért nem, mert mire ő a konspirációról tudomást szerzett, csak biztonsága kockáztatásával lehetett volna róla bármit is írni. Az *Etikában* és a *Börtönlevelekben* sem találunk közvetlen utalást a konspirációra – olyan szövegeket találunk, amelyekről azt feltételezzük, hogy Bonhoeffer a konspirációra gondolva fogalmazta őket meg. Ilyen például a *Mit jelent igazat mondani?* című esszéje,² amelyet 1943 november–decemberében a börtönben írt, és amelyben arra reflektál, hogy bár kihallgatói a konspirációval kapcsolatban félrevezeti, ezzel mégis az igazság ügyét szolgálja. Ha tehát tudni szeretnénk, hogy mit gondolhatott Bonhoeffer a látható és a láthatatlan ellenállás természetéről, amelyekben ő részt is vett, a sorai között kell olvasnunk.

A látható és a láthatatlan ellenállás megkülönböztetése nehézségének másik fontos oka, hogy Eberhard Bethge életrajzi konstrukciójában sem kap reflexiót ez a különbség: ezt az életrajz olvasójának is a sorok közül kell kiolvasnia. Bethge elbeszélését már nem a szókészlet hiányai gátolták, mint Bonhoeffer és a hozzá hasonlóan gondolkodó kortársai megfogalmazásait még az 1930-as és '40-es években. Bethgét sajátos írói érdek vezethette abban, hogy eltüntesse a különbséget a látható és a láthatatlan ellenállás között. Lássuk most, hogyan született meg az életrajz, amely minden későbbi Bonhoeffer-értelmezés elemi kerete lett!

¹ Helmuth Rösslernek írta 1931 októberében, az amerikai tanulmányútja után. Felvetődik a kérdés, hogy vajon nem tapasztalta-e Bonhoeffer Amerikában Istent láthatóbbnak, mint a szülőföldjén. Az utalás lelőhelye: BETHGE 1999, 173. o.

² Az esszé nem a *Börtönlevelekben*, hanem az *Etika* függelékében jelenik meg. BONHOEFFER 2015, 283–290. o.

Eberhard Bethge életrajzi konstrukciója

Dietrich halála után Eberhard kezelte barátja írott hagyatékát, és az ő szerkesztésében jelent meg először az *Etika*, majd a *Börtönlevelek*. A *Börtönlevelek* tették Bonhoeffer nevét szélesebb körben ismertté, és a *Börtönlevelek* szerzőjének az élete iránt jelent meg az a nemzetközi érdeklődés, amelynek Bethge először egy rövidebb életrajzi kísérlettel tett eleget. A *Dietrich Bonhoeffer életének és teológiájának kihívása* című angol nyelvű esszé (BETHGE 1967) eredetileg egy háromrészes előadás, amelyet Bethge a Chicago Theological Seminary szervezésében adott elő 1961 januárjában, és a következő hónapban az egyetem folyóiratában meg is jelent. Itt találkozunk először Bonhoeffer életútja hármasságával: alapozás (Foundation) 1927–1933, koncentráció (Concentration) 1933–1940 és felszabadulás (Liberation) 1940–1945. A harmadik szakaszt Bethge ezekkel a szavakkal jellemzi: élete harmadik periódusában Bonhoeffer áttört a polgári (angol eredetiben: bourgeois) és lutheránus öröksége korlátain azáltal, hogy a konspiráció sötét útjaira lépett. Ezzel nemcsak törvényen kívülre (outcast) lett, hanem elveszítette az ő szeretett Hitvalló Egyházának a lelki támogatását is, és morálisan teljesen magányossá, elszigeteltté vált. Rögtön ezután, mintegy alátámasztandó ezt az értelmezést. Bethge idéz néhány mondatot Bonhoeffer 1943. november 18-i leveléből. Ez az első levél, amelyet Dietrich csempész segítségével juttatott el Eberhardhoz, amelynek írásakor nem kellett számolnia a levelet olvasó börtönhivatalnokkal. Így ír: „Kezdetben az a kérdés is nyugtalanított, hogy valóban Krisztus ügye miatt okozok-e mindannyiótoknak ennyi szomorúságot; ám ezt a gondolatot mint kísértést csakhamar kivertem a fejemből, s arra a meggyőződésre jutottam: a feladatom pontosan az, hogy ezt a határhelyzetet minden nehézségével együtt kiálljam.” (BONHOEFFER 2021, 65. o.) A konspirációra természetesen a cenzort megkerülő levelekben sem történik közvetlen utalás.

Bonhoeffer tehát határhelyzetről beszél, de igen kétséges, hogy abban az értelemben-e, amint ezt Bethge 1961-ben gondolta és láttatta. Az élete harmadik periódusában született írásai, ideértve a börtönben született leveleket, feljegyzéseket, verseket, dráma- és novellatörödékeket, végül pedig a jövő egyházáról szóló könyvtervet, arról győznek meg bennünket, hogy Bonhoeffer sem a polgári családjától, sem a Hitvalló Egyháztól nem szakadt el. Ellenkezőleg, mindkét emberi és lelki közösségével elmélyült a kapcsolata, amelyet minden rendelkezésére álló eszközzel ápolni is igyekezett. Bethge is érezhette a kijelentése problematikus voltát, ezért az 1967-ben megjelent nagy életrajzában részben módosít rajta. Itt már azt hangsúlyozza, hogy Dietrich végig szoros kapcsolatban áll a családjával, amely kezdetől fogva szemben áll Hitlerrel. Ez a kapcsolat töretlen akkor is, amikor a Hitvalló Egyház látható ellenállásának résztvevőjeként Bonhoeffer olyan utakon jár, amelyeken a családtagjai nem járnak, a konspirációban pedig a családtagjaival való eleve szoros kapcsolat kapott még egy – sokáig láthatatlan – megerősítést. Ez a módosítás jelentősen közelíti a valósághoz Bonhoeffer pályája ábrázolását, viszont elmaradt az eredeti kijelentés másik problematikus részletének a módosítása: a Hitvalló Egyházzal való kapcsolatának az árnyaltabb bemutatása. Bethge szerint, míg Bonhoeffer kapcsolata a családtagjaival inkább harmonikus, a Hitvalló Egyház vezetőivel és a lelkészképző szemináriumokban tanított lelkészjelöltekkel inkább konfliktusos. Életrajzában arra kerül a hangsúly, hogy Bonhoeffer, aki a családja világ- és értékszemlélete szerint él, jellemzően tisztábban látó, radikálisabb és bátrabb, mint a Hitvalló Egyház tagjai. Végül pedig olyan útra lép, több családtagjával együtt, ahová a Hitvalló Egyház legtöbb tagja nem tudja őt követni.

Bethge életrajzi konstrukciójának oka lehet, hogy amikor a második világháború után kiderült Bonhoeffer részvétele a konspirációban, a Harmadik Birodalmat túlélő Hitvalló Egyházban a meg-

ítélése nem volt egyértelműen pozitív. Voltak, akik vitatták, hogy a titkos összeesküvésben való részvétele keresztény hitéből fakadt, és azt is, hogy halálát mártírhalálnak lehet-e tekinteni. Bethge életrajzi konstrukciója részben ezekre a kritikákra válasz: szerinte Bonhoeffer igenis keresztény meggyőződése szerint járta különleges útját, kritikusainak pedig a hite nem elég erős vagy a teológiai látása nem elég tágas ahhoz, hogy ezt felfogják. A Bonhoeffer halála utáni vitát, véleményem szerint, Bethge visszavetíti magába az életútba. Ehhez segítséget kap Bonhoeffer néhány, a Hitvalló Egyházat érintő kritikus mondatától is, amelyeket szerintem túlhangsúlyoz, míg a Bonhoeffert és a Hitvalló Egyházat összekötő lelki és egzisztenciális közösséget kevésbé veszi figyelembe. Ennek a folyamatnak a során egy sajátos versenyt is teremt Bonhoeffer és a Hitvalló Egyház tagjai között. Ebben a versenyben Bonhoeffer, mint különleges családjának a tagja, kezdettől fogva élen jár, és a történet során egyre nő a távolság, egészen addig, hogy a Hitvalló Egyház legtöbb tagja már sem egzisztenciálisan, sem gondolatban nem tudja követni Bonhoeffert.

Bonhoeffer családjának a szerepe Bethge életrajza szerint – a család láthatatlanságának láthatatlansága

Eberhard Bethge életrajza nyomán az ellenálló teológusról az a benyomás alakul ki, hogy a náci rezsimmel szembeni ellenállás inspirációit a családi körben kell keresnünk. Bethge elbeszélése szerint Dietrich már a családjában az ellenállásra nevelődött, később pedig a Hitlerrel szemben szerveződő egyházi ellenállás egyik legelszántabb szereplője lesz. Amikor az egyházi ellenállás felőrlődik, Dietrich továbblép, és csatlakozik a katonai titkosszolgálat (Abwehr) és a hadsereg (Wehrmacht) magas rangú tisztjei körül szerveződő titkos ellenálláshoz, amelyben két sógora és fiatalabb bátyja is részt vesz. Miután ezt a titkos ellenállást leleplezték, a két testvért és a két sógort is halálra ítélték és kivégezték. A titkos ellenállás Bethge narratívája szerint értékesebb, mint az egyházi ellenállás, Bonhoeffer pedig a Hitvalló Egyház tagjai között azon nagyon kevesek közé tartozik, akik vállalták az ellenállásnak ezt az értékesebb útját.

Bethge életrajzi konstrukciójának ebben a szálában véleményem szerint nem kap elég hangsúlyt az az egyszerű tény, hogy míg az egyházi ellenállás az első perctől az utolsó percig látható ellenállás volt, addig a harmincas évek végén formálódni kezdő titkos ellenállás tagjai egészen a lelepleződésük pillanatáig láthatatlanok maradtak. Annak a náci hatalomnak a szemében voltak láthatatlanok, amely Hitler hatalomra jutásának a napjától kezdve kutatót az ellenfelei után, akiket megtalált, vagy meggyilkolta, vagy koncentrációs táborba zárta, jobb esetben emigrációra kényszerítette. A majdani titkos ellenállás tagjait a náci rezsim nemcsak nem találta meg, hanem kifejezetten bízott bennünk, így lehettek az Abwehr, a Wehrmacht vagy más kormányzatszervek magas rangú tisztviselői. Dietrich bátyjáról, Klaus Bonhoefferről, sógorairól, Hans von Dohnányiról és Rüdiger Schleicherről, anyja unokatestéről, Paul von Haséról, de akár apjáról, a Berlieni Egyetem pszichológia tanszékét vezető Karl Bonhoefferről a szűk családi és baráti körükön kívül senki sem sejtette, hogy kritikusan gondolkodnak Hitlerről. A külső látszat szerint a Harmadik Birodalom támaszai voltak, és ebből adódóan azokban a privilégiumokban is részesültek, amelyek a rendszer hűséges támogatóinak jártak. Ebben a körben Dietrich volt az egyetlen, aki a Hitvalló Egyház lelkészeként részt vett a látható ellenállásban is. Ő volt az egyetlen, aki már 1933-tól kezdve személyes kockázatot vállalt – nem mint a családja tagja, hanem mint a Hitvalló Egyház lelkésze.

Láthatatlan ellenállás, három életpálya

Hogy mit jelentettek ezek a privilégiumok, azt a legegyszerűbben akkor láthatjuk meg, ha rápillantunk az apja, Karl Bonhoeffer, Ursula nővérének a férje, Rüdiger Schleicher (Eberhard Bethge apósa), valamint Paul von Hase, anyja unokatestvére pályájára.

Lássunk először egy fényképet a Bethge által szerkesztett *Dietrich Bonhoeffer élete képekben* című könyvből, amelyen a berlini Marienburger Allee 43. és 42. számú házai láthatók (BETHGE–BETHGE–GREMMELS 1986, 150. o.). A képhez mellékelte szövegből megtudjuk, hogy a nyugdíjba készülődő Karl Bonhoeffer és felesége feladták a nagy házukat, ahol nyolc gyermeküket felnevelték, és a saját terveik szerint építettek maguknak egy kisebb házat, ahová 1935. október 1-jén költöztek be. Ez a 43. számú épület, a mellette álló 42. számú, majdnem ugyanolyan ház ugyanabban az időben a vő, Rüdiger Schleicher és családja számára épült. A „kisebb” házak a maguk három szintjével szemlátomást elég nagyok. A Bonhoeffer gyerekek közül addigra már csak Dietrich élt egyedül, az ő szobája a szülei háza harmadik szintjén volt, itt lakott a letartóztatása napjáig. Az apának, aki a Harmadik Birodalom legtekintélyesebb pszichológiai tanszékét vezette, nem kellett az akkori szabályok szerint, hatvannyolc évesen nyugdíjba mennie, hanem 1938-ig, hetvenéves koráig taníthatott. 1937-ben kollégáival együtt megünnepelték a pszichiátriai klinika igazgatói tisztségében eltöltött huszonöt évét, 1938 júliusában pedig nagy nyilvánosság előtt tartotta meg a búcsúelőadását.³ Öt évvel később, a hetvenötödik születésnapján, öt nappal Dietrich letartóztatása előtt Karl Bonhoeffer megkapta a Goethe-érdemrendet (Goethe-Medaille für Kunst und Wissenschaft). Ezt a magas kitüntetést Hindenburg elnök alapította. Az elnök 1934-ben bekövetkezett halála után az elnöki jogokkal együtt a díjazás joga is Hitlerre szállt, aki az ő szemében érdemesek számára mintegy személyes ajándékként adományozta a díjat.⁴ A Karl Bonhoeffernek kiállított és Hitler által aláírt ajánlást Bethge is megemlíti, a díjátadásról is kapunk képeket (BETHGE–BETHGE–GREMMELS 1986, 196., 198. o.).

Rüdiger Schleicherrel Bethge Bonhoeffer-életrajzában abban a helyzetben találkozunk, amikor 1933. január 30-án Hitler hatalomra kerül, Schleicher este hazaér, és azt mondja: „Ez háborút jelent!” Bethge hozzáteszi, hogy ezzel a Bonhoeffer család minden tagja egyetértett, beleértve Dietrichet is. Majd idézi az apa, Karl Bonhoeffer 1948-ban, tizenöt évvel később született visszaemlékezését, amely szerint a családja minden tagja számára kezdettől fogva világos volt, hogy Hitler hatalomra kerülése nagy szerencsétlenséget jelent (BETHGE 1999, 257–258. o.).

Más forrásból tudhatjuk meg, hogy Schleicher 1933 májusában belépett a náci pártba. Életrajzírója szerint nincsenek tőle származó forrásaink arra nézve, hogy erről ő mit gondolt (a fent idézett rövid mondat emléke is az 1933-ban kilencéves fiától származik), a párthoz való csatlakozása mindezenre megnyitotta a jól képzett légügyi jogász számára az utat a Birodalmi Légiközlekedési Minisztériumba, ahol Hermann Göring magas beosztású munkatársa lett. 1939-ig dolgozott itt, munkája egyre jobban kapcsolódott Németország újrafelfegyverzéséhez és a Luftwaffe megszervezéséhez. Néhány hónappal Lengyelország lerohanása előtt viszont eltávolították a minisztériumból, mert ragaszkodott azokhoz a nemzetközi jogi előírásokhoz, amelyeket Göring és munkatársai inkább megkerültek. Nem maradt munka nélkül: a Légügyi Hivatalban (Allgemeines Luftamt) kapott tanácsadói beosztást, és az utazási jog címzetes egyetemi tanára címével tüntették ki. 1944. októberi letartóztatásáig.

³ A búcsúelőadásról is látunk képet: BETHGE–BETHGE–GREMMELS 1986, 151. o.

⁴ A kitüntetésről lásd: https://en.wikipedia.org/wiki/Goethe-Medaille_f%C3%BCr_Kunst_und_Wissenschaft. Németül, benne a kitüntetettek névsorával: https://de.wikipedia.org/wiki/Goethe-Medaille_f%C3%BCr_Kunst_und_Wissenschaft.

tásáig ezeket a posztokat töltötte be. Sógorával, Klaus Bonhoefferrel együtt akkor vette fel a kapcsolatot az ellenállással, miután 1943 áprilisában Dietrichet és Dohnányit letartóztatták.⁵

Paul von Hase 1885-ben született, húszévesen katonai pályára lépett, végigharcolta az első világháborút, számos kitüntetést kapott (kezdve 1914-ben a Vaskereszttel), a háború végére századosi rangot ért el. Egész életében katona maradt. A világháború után a Freikorps harcosaként küzdött, 1920-tól a Reichwehr, később a Wehrmacht katonája. 1933-tól egyre magasabb rangokat ért el és egyre fontosabb beosztásokat kapott, gyakran ki is tüntették. 1940-ben egy betegség miatt kivonták a frontszolgálatból, és Berlin város katonai parancsnokává nevezték ki. Utolsó kitüntetése a Hitler által alapított Német Kereszt, amelyet unokaöccse letartóztatása után háromnegyed évvel, 1943. december 30-án kap meg. Az Abwehrben szervezett ellenállással, amelyben unokaöccsei sógora, Dohnányi is részt vett, 1938-ban került kapcsolatba. Fontos szerepet kapott az 1944. július 20-i merénylet után tervezett hatalomátvételi kísérletben, neki kellett volna katonáival lezáratni a berlini kormányzati negyedet. Alárendeltje viszont megtagadta a parancsát, feljelentette, már a merénylet estéjén letartóztatták. Másokkal együtt 1944. augusztus 8-án ítélték halálra, és aznap ki is végezték.⁶ Nem egészen másfél hónappal korábban meglátogatta a börtönben Dietrichet. A börtönparancsnoknak előre bejelentett látogatásról Dietrich az 1944. június 30-i levelében lelkes beszámolót küldött Eberhardnak. A két börtöntiszt jelenlétében zajló ötórás beszélgetésen négy üveg pezsgő fogyott el. Dietrichre mély benyomást tett unokabátyja nagyvonalúsága, kedvessége, parancsnoki magabiztossága. Találgatta, hogy a látogatás milyen változást fog hozni börtönbeli életében, és azt a reményét fejezte ki barátjának, hogy ősszel már újra együtt lehetnek... (BONHOEFFER 2021, 158–161. o.)

A láthatatlan ellenállás hatékony védelmében

A láthatatlan ellenállás tagjai közül Dietrich Bonhoeffer és Hans von Dohnányi voltak az elsők, akiket letartóztattak 1943. április 5-én. (Április végéig Dohnányi felesége, Christine is fogságban volt.) A velük szemben megfogalmazott első gyanú pénzügyi visszaélés volt. A vizsgálat később azt igyekezett bebizonyítani, hogy Bonhoeffer valójában lelkiismereti szolgálatmegtagadó, Dohnányi pedig azért alkalmazta őt az Abwehrről, hogy elkerülhesse a katonai szolgálatot. A vizsgálat a láthatatlan ellenállásnak nem bukkant a nyomára. A következő letartóztatási hullám már az 1944. július 20-i megghiúsult merénylet után jött el, ekkor tartóztatták le például Wilhelm Canaris tábornokot, az Abwehr vezetőjét és Hans Ostert, Canaris helyettesét is. Canaris részvételét nem látták bizonyítottnak, őt szabadon engedték, és csak 1945. április 5-én, a naplója felfedezésekor sorolták az ellenállók közé. Ismét másokat, például Klaus Bonhoeffert és Rüdiger Schleichert csak 1944. szeptember 22., Hans von Dohnányi titkos aktáinak megtalálása után tartóztattak le – ezekben az aktákban találták meg a Dietrich és Hans részvételére utaló bizonyítékokat is.

1944. szeptember 22. előtt tehát Dietrich Bonhoeffer is biztonságban volt, a vizsgálati fogságban sem derült ki róla semmi ilyen, az ellenállással kapcsolatos terhelő adat. Egészen eddig a napig a lát-

⁵ Lásd: GERRENS 2009. Barry A. Jackisch recenziója: https://perspectivia.net/publikationen/francia/francia-recensio/2010-4/zg/gerrens_jackisch.

⁶ Ezeket az oldalakon tájékoztam: https://en.wikipedia.org/wiki/Paul_von_Hase és https://www.gdw-berlin.de/en/recess/biographies/index_of_persons/biographie/view-bio/paul-von-hase/, valamint https://spartacus-educational.com/Paul_Von_Hase.htm.

hatatlan ellenálláshoz tartozó befolyásos rokonai és barátai hatékony segítséget tudtak neki nyújtani. De még ezután sem történt vádemelés, Dietrich joggal remélhette, hogy a szövetségesek előbb eléri Berlint, mint hogy megszületne a bírósági ítélet (MARSH 2014, 382–384. o.).

Canaris naplójának április 4-i felfedezése volt az utolsó csepp Hitler poharában, egyes források szerint annak gúnyos stílusa miatt (MARSH 2014, 388–389. o.). Maga a napló, amelyet Canaris éven át vezetett, máig ismeretlen. Hitler feldühödött, és egyetlen paranccsal rendelkezett mindenkinek a kivégzéséről, aki Canarissal kapcsolatban volt – de a parancs érintett másokat is, akik Hitler életére törtek. Eberhard Bethgét, akit 1944. október 30-án börtönöztek be, nem érte el ez a parancs, őt majd április 25-én szabadon engedték.

Lássuk egymás mellett a látható és láthatatlan ellenállást

A Hitvalló Egyházhoz tartozó és a látható ellenállásban élő lelkészek és civil egyházvezetők kezdettől fogva kitették magukat a náci rezsim retorzióinak. Martin Niemöllert már 1934-ben is letartóztatták, 1937 nyarán kezdődő utolsó fogsága a háború végéig tartott. (Itt nincs helyünk Niemöller fogságának részleteit tárgyalni, de annyit meg kell jegyeznünk, hogy Hitler kifejezetten gondoskodott arról, hogy a koncentrációs táborban ne érje bántódás: értékes fogolynak tartotta, vagy egykori náci múltja miatt, vagy egy esetleges fogolycsere vagy béketárgyalás alkalmából beváltható értéke miatt.)

1936-ban, a berlini olimpia évében történt, hogy a Hitvalló Egyház egy testülete, a márciusban újjáalakult ideiglenes vezetés memorandumot fogalmazott Hitler számára, amelyet személyesen juttattak el hozzá. Az volt a céljuk, hogy párbeszédbe vonják be Hitlert, olyan kérdésekről, amelyek nemcsak az egyház belső életét érintették, hanem a szélesebb német társadalom sérelmeit is kifejezték. A problémák és kérdések megfogalmazása konkrét volt. A memorandum hét témája között ilyenekkel találkozunk: A német nép dekriztianizálása a kormány politikája-e? Mit ért a náci párt az általa használt „pozitív kereszténység” fogalmán? Egy másik jelszó, a dekonfesszionizálás valójában nem erőszakos dekriztianizálást jelent-e az oktatás és a társadalmi élet sok területén? A memorandum jelzi, hogy a zsidóellenes törvények (egy évvel vagyunk a nürnbergi törvények után) a hétköznapi életben zsidógyűlölethez vezetnek, amivel számos szülő és iskolás gyerek találkozik, valamint szóvá teszi a materialista közérkölcst, a választások befolyásolását, a koncentrációs táborokat, a Gestapo működését, végül a kiterjedt megfigyeléseket és lehallgatásokat. Bethge értékelése szerint ez a memorandum volt a Hitvalló Egyház első és utolsó olyan nyílt kritikája a náci rezsimmel szemben, amely túlment az egyház belső életét érintő erőszakos beavatkozások elleni tiltakozáson (BETHGE 1999, 531–533. o.). Ehhez azt teszem hozzá, hogy a memorandum ismeretében nem tartom megalapozottnak Bonhoeffernek évekkel később a börtönben papírra vetett és gyakran idézett ítéletét arról, hogy a Hitvalló Egyház soha nem vállalt kockázatot másokért (BONHOEFFER 2021, 182. o.).

A memorandumra Hitler soha nem válaszolt. Hat héttel később, július 17-én egy londoni lapban megjelent egy tudósítás a memorandumról, július 23-án pedig egy svájci lap közölte az egész szöveget. Augusztus 3-án a Hitvalló Egyház testületei – sok belső vita után – arról döntöttek, hogy a memorandum módosított változatát a lelkészek augusztus 23-án fel fogják olvasni a szószékről. Emellett egymillió példányban szórólapra nyomtatták és birodalomszerte terjesztették a szöveg részleteit. A szószéki felolvasás terve természetesen kiderült. Kerrl, az egyházi ügyekért felelős birodalmi miniszter utasította a püspököket, hogy tiltsák meg a memorandum felolvasását. A többség enged-

meskedett, de elég sokan, köztük Bonhoeffer tanítványai is, felolvasták a memorandumot. A Gestapo azt az utasítást kapta, hogy – az olimpiára és a nemzetközi figyelemre való tekintettel – ne tartóztassanak le senkit, így akkor csak megjegyezték a felolvasókat (BETHGE 1999, 533–539. o.).

Természetesen nyomoztak azok után, akik külföldre juttatták a szöveget, és végül három embert tartóztattak le október és november folyamán: két fiatal lelkészt, Ernst Tillichet és Werner Kochot, valamint a Hitvalló Egyház jogászát, az ideiglenes vezetés hivatalának zsidó származású vezetőjét, Friedrich Weisslert. Mint Koch évekkel később elmondta, Tillich egy éjszakára kölcsönözte Weisslertől a memorandum szövegét, amelyet szóról szóra lemásolt. Mind Koch, mind Weissler abban a hiszemben voltak, hogy Tillich csak néhány részletet fog külföldre juttatni. Tillich viszont azt hitte, hogy a Hitvalló Egyház igazodni fog Hitler hallgatásához, és az egész szöveg közzététele mellett döntött. Letartóztatásuk után kihallgatták, majd 1937 februárjában a sachsenhauseni koncentrációs táborba vitték őket. Onnan Koch 1938 decemberében, Tillich pedig 1939-ben szabadult. Weisslert viszont 1937 februárjában agyonverték a koncentrációs táborban. Bethge egy kicsit eufemisztikusan fogalmaz: hat nappal a táborba érkezése után belehalt a rossz bánásmódba (BETHGE 1999, 535. o.). Ennél fogva, véleményem szerint, Weissler a Hitvalló Egyház első mártírja. Őt követi majd Paul Schneider lelkész, akit 1937-ben vittek Buchenwaldba, és 1939-ben gyilkoltak meg.

Mindeközben Bonhoeffert hatékonyan védelmezik befolyásos rokonai a nagyobb bajokkal szemben. A korlátozások, amelyeket életrajzaiban szokás hangsúlyozni, a Hitvalló Egyház lelkészeivel szemben alkalmazott rutin eljárások voltak. 1936-ban megfosztják berlini egyetemi oktatói jogosultságától – évekkel azután, hogy például Erich Fromm vagy Paul Tillich kényszerűen elhagyta Németországot, Karl Barthot pedig kiutasították –, de 1937-ben nagy példányszámban megjelenik a *Követés* című könyve. 1938 januárjában tiltják Berlinből, de apja eléri, hogy magánlátogatásokat tehessen, így gyakran találkozhat a szüleiével. Jelen volt apja korábban említett nyilvános búcsúelőadásán is, és ez év őszén Dohnányival és titkos ellenálló köre tagjaival is Berlinben találkozott. Ugyanebben az évben apja közbenjárására egy évvel elhalasztják a katonai behívóját. Ennek köszönhetően nem kell meghoznia azt a nehéz döntést, amellyel a Hitvalló Egyház minden lelkésze szembesült, hogy leteszi-e a Führer nevére a hűségesküt, vagy kiteszi-e magát annak, hogy háború esetén nem tábori lelkészi beosztást kap, hanem egyenesen frontszolgálatra kerül. 1939-ben három kiadásban is megjelenik a *Közösségben*, a negyedik kiadás majd 1940-ben kerül a boltokba, s még ugyanebben az évben megjelenik *A Szentírás imádságoskönyve* is. 1940 nyarán tiltják el a nyilvános beszédétől, majd 1941 tavaszán sújtják publikációs tilalommal, de előtte, 1941 januárjában az Abwehrnél betöltött szolgálatára való tekintettel mint „nélkülözhetetlent” felmentik a katonai szolgálat alól. Mindeközben több fiatal lelkész, akit a Hitvalló Egyház szemináriumaiiban tanított, elesett a keleti fronton.⁷ Dietrich még a börtönben is kivételes bánásmódban részesül, amikor kiderül, hogy kicsoda ő. Így ír: „Tizenkét nap múltán [a letartóztatásom után] a fegyházban tudomást szereztek rokoni kapcsolataimról. Személyes sorsomat ez nagyon megkönnyítette, ám megszégyenítő volt látni, hogy egy pillanat alatt mennyire megváltozott minden. Nyomban áthelyeztek egy tágasabb cellába, amelyet naponta takarítottak, az ételből nagyobb adagot kínáltak föl, amit következetesen visszautasítottam, mert nem akartam a többi fogoly rovására elfogadni, a kapitány vitt el a napi sétára, aminek az lett a következménye, hogy a fegyőrök megkülönböztetett udvariassággal bántak velem, néhányan még bocsánatot is kértek: »Nem is tudtuk, hogy stb. stb.« Kínos!» (BONHOEFFER 2021, 60. o.)

⁷ Lásd például Bonhoeffer egykori szeminaristáknak írt körlevelét 1942. március 1-jén. (BONHOEFFER 2006, 253–255. o.)

Lássuk Bonhoeffert az életrajzi konstrukció mögött

Bethge életrajzában a családtagok láthatatlansága nem kap hangsúlyt, hiszen azt sugallja, nyilvánvaló, hogy a családtagok ellenállók. Bethge életrajzi konstrukciója így a történet elemi megértését akadályozó homályt teremt, ezzel elrejtí Bonhoeffer életének és teológiájának olyan aspektusait is, amelyekhez a mai olvasója is kapcsolódhatna a saját dilemmáival. Bonhoeffer számára viszont szerintem nagyon is kézzelfogható volt ez a dilemma. Életútjának tárgyilagos szemlélője láthatja, hogy kezdettől fogva egészen az erőszakos halál lehetőségének a tudomásulvételéig jellemző volt rá egyfajta mérlegelés, sőt bizonytalanság. A reménye, hogy ha okosan viselkedik, életben maradhat, mint láttuk, még 1944. július 20., sőt a leleplező bizonyítékok felfedezése, szeptember 22. után is kitartott. Ennek pedig az a háttere, hogy bár világosan látta, hogy a látható, nyilvános ellenállás lehet igazán hatékony, sőt teológiai írásaiban beszélt a Jézus-követő halált is vállaló engedelmességéről is, családi és társadalmi helyzete megengedte számára, hogy – hasonlóan a többi családtagjához – a láthatatlanságot és az ezzel járó egzisztenciális biztonságot válassza. Most csak egy példát hozok erre. 1933 tavaszán világosan beszélt arról, hogy mit kell tennie az egyháznak a zsidóüldözés idején: figyelmeztetni az államot, bekötözni a sebeket, a kerék küllői közé vetni magát. Április 11-én meghalt ikernővére zsidó apósa. Az elhunyt családja igehirdetésre kérte Dietrichet a temetésen. Elbizonytalanodott, tanácsot kért az egyházi elöljárójától, annak határozott kérésére nem vállalta a zsidó temetésen a nyilvános igehirdetést. Fél év múltán levélben kért bocsánatot a sógorától, mint írja, nem tudja, miért nem merte vállalni az igehirdetést (BETHGE 1999, 272–276. o.). Érdekes, hogy Bethge nem ír arról, hogy a családtagok szóltak-e ehhez valamit. Dietrich mindenesetre azt a családi mintát követte, hogy megengedhetjük magunknak, hogy láthatatlanok maradjunk.

Erre is gondolhat Bonhoeffer, amikor 1942 végén megfogalmazza a gondolatait a még mindig láthatatlan ellenállásban élő családtagjai és barátai számára:

„Bátorságot és önfeláldozást sok helyen láthattunk az utóbbi években, de civil kurázsival jószerivel sehol sem találkozhattunk, még a saját köreinkben sem. Lélektani naivitás lenne a hiányt egyszerűen személyes gyávaságból eredeztetni. Egészen más okok rejlenek mögötte. Nekünk, németeknek, történelmünk hosszú ideje alatt meg kellett ismernünk az engedelmesség szükségességét és erejét. Életünk értelmét és nagyszerűségét láttuk meg abban, hogy személyes vágyainkat és gondolatainkat alárendeljük a sajátunkként elfogadott feladatnak. Tekintetünk fölfelé irányult, nem szolgai rettegésben, hanem önkéntes bizalomban, amely a feladatban hivatást látott, a hivatásban pedig elhívást. A saját szívünkben való jogos bizalmatlanságból fakad a készség, hogy inkább a »felülről« jövő parancsot kövessük, mintsem a magunk feje után járjunk. [...] A németek csak mostanában kezdték felfedezni azt, hogy mit is jelent a szabad felelősség.” (BONHOEFFER 2021, 11–12. o.)

Tematizáltuk a látható és láthatatlan ellenállás problémáját Dietrich Bonhoeffer élettörténetében. Tisztáztuk, hogy míg Eberhard Bethge életrajzi konstrukciója ezt a problémát igyekezett elrejtetni, maga Bonhoeffer világosan látta és mélyen átérezte. Legközelebb azt is megvizsgáljuk, hogy milyen nyomot hagyhatott ez a probléma a teológiáján.

Visible and invisible resistance in the life story of Dietrich Bonhoeffer

- Eberhard Bethge's biography of Dietrich Bonhoeffer sheds no light on a major dilemma of Bonhoeffer's life, namely the connection between visible and invisible resistance. The reason for this unclear treatment is that Bethge wrote the biography as a member of the Bonhoeffer family, thus from a rather biased perspective. Bethge portrays the Bonhoeffer family as one resisting Hitler from early on. However, in the eyes of the Nazi authorities, the members of the family, with the sole exception of Dietrich, appeared to be loyal supporters of the regime. The resistance of the other family members would be discovered only after the failed coup on 20 July 1944. Dietrich was the only member of the family, who, also being a member of the Confessing Church, represented the visible resistance right after Hitler came to power. At the same time, due to his invisible and influential family members, Bonhoeffer enjoyed a much more effective protection than ordinary members of the Confessing Church did. Bonhoeffer's theology bears witness to his consideration of the dilemma of visibility and invisibility. Exactly how this influenced his most important theological writings will be examined in a forthcoming study.

Keywords: Dietrich Bonhoeffer / Eberhard Bethge / resistance / Confessing Church / biography

Bibliográfia

Felhasznált irodalom

- BETHGE, Eberhard 1967. The Challenge of Dietrich Bonhoeffer's Life and Theology. In: Ronald Gregor Smith (szerk.): *World Come of Age. A Symposium on Dietrich Bonhoeffer*. Collins, London. 22–88. o.
- BETHGE, Eberhard – BETHGE, Renate – GREMMELS, Christian (szerk.) 1986. *Dietrich Bonhoeffer. A Life in Pictures*. Fortress Press, Philadelphia.
- BETHGE, Eberhard 1995. Between Confession and Resistance. Experiences in the Old Prussian Union. In: uő: *Friendship and Resistance. Essays on Dietrich Bonhoeffer*. WCC Publications, Geneva – Eerdmans, Grand Rapids. 15–29. o.
- BETHGE, Eberhard 1999. *Dietrich Bonhoeffer. A Biography*. Fortress Press, Minneapolis. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1hqdhbb>
- BONHOEFFER, Dietrich 2006. *Conspiracy and Imprisonment 1940–1945*. Fortress Press, Minneapolis. (Dietrich Bonhoeffer Works 16.)
- BONHOEFFER, Dietrich 2015. *Etika. Útkészítés és bevonulás*. Ford. Visky S. Béla. Exit Kiadó, Kolozsvár.
- BONHOEFFER, Dietrich 2021. *Börtönlevelek*. Ford. Boros Attila. Harmat Kiadó – Luther Kiadó, Budapest.
- BONHOEFFER, Dietrich 2022. *Követés*. Ford. Böröcz Enikő. Harmat Kiadó – Luther Kiadó, Budapest.
- GERRENS, Uwe 2009. *Rüdiger Schleicher. Leben zwischen Staatsdienst und Verschwörung*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- MARSH, Charles 2014. *Strange Glory. A Life of Dietrich Bonhoeffer*. Alfred A. Knopf, New York.

Internetes hivatkozások

- Goethe-Medaille für Kunst und Wissenschaft. https://en.wikipedia.org/wiki/Goethe-Medaille_f%C3%BCr_Kunst_und_Wissenschaft (angol). https://de.wikipedia.org/wiki/Goethe-Medaille_f%C3%BCr_Kunst_und_Wissenschaft (német). (Megtekintés: 2025. január 11.)
- Barry A. Jakisch recenziója Uwe Gerrens könyvéről (Gerrens 2009). https://perspectivia.net/publikationen/francia/francia-recensio/2010-4/zg/gerrens_jackisch. (Megtekintés: 2025. január 11.)
- Paul von Hase. https://en.wikipedia.org/wiki/Paul_von_Hase. (Megtekintés: 2025. január 11.)
- Gedenkstätte Deutscher Widerstand (German Resistance Memorial Center) – Paul von Hase. https://www.gdw-berlin.de/en/recess/biographies/index_of_persons/biographie/view-bio/paul-von-hase/. (Megtekintés: 2025. január 11.)
- Spartacus Educational – Paul von Hase. https://spartacus-educational.com/Paul_Von_Hase.htm. (Megtekintés: 2025. január 11.)